

рин ийгиликтүү ишке ашырууга өбөлгө түзөт.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема общности и индивидуальности эпоса «Манас» в общеобразовательной школе, в которой вопрос о взаимоотношениях общины и личности является одним из важнейших вопросов, имеет большое значение в условиях демократизации воспитания и воспитания учащихся с эпосом «Манас», защиты свободы и прав человека, личности ученика. Опираясь на то, что в кыргызской педагогике не в полной мере раскрыта проблема формирования через влияние общины, анализируется на примере из эпоса о необходимости подчинения личности обществу. Также, опираясь на философскую концепцию человека и мировой опыт педагогической практики, анализируется проблема общности и личности в эпосе на основе трех распространенных моделей развития отношений личности и общности в научных исследованиях. Полученные результаты способствуют совершенствованию процесса обучения эпосу «Манас» в общеобразовательных школах, высших учебных заведениях, усилению прикладно-практической направленности обучения, успешной реализации принципов педагогического воспитания для целенаправленного формирования жизненных ценностей.

Annotation: This article discusses the problem of the generality and individuality of the epic "Manas" in a secondary school, in which the question of the relationship between the community and the individual is one of the most important issues, is of great importance in the context of democratization. education and upbringing of students with the epic "Manas", protection of freedom and human rights, the personality of the student. Based on the fact that in Kyrgyz pedagogy the problem of formation through the influence of the community is not fully disclosed, it is analyzed using an example from the epic about the need to subordinate the individual to society. Also, based on the philosophical concept of a person and the world

experience of pedagogical practice, the problem of community and personality in the epic is analyzed on the basis of three common models for the development of personality and community relations in scientific research. The results obtained contribute to the improvement of the process of teaching the epic "Manas" in secondary schools, higher educational institutions, strengthening the applied and practical orientation of education, the successful implementation of the principles of pedagogical education for the purposeful formation of life values.

Түйүндүү сөздөр: Манас, эпос, этнопедагогика, ынтымактуулук, аң-сезим, тарбия, рухий тарбия, мекенчилдик, достук, сабырдуулук, гумандуулук, дүйнө таануу.

Ключевые слова: Манас, эпос, этнопедагогика, гармония, сознание, воспитание, духовное воспитание, патриотизм, дружба, толерантность, человечность, миропознание.

Key words: Manas, epic, ethnopedagogy, harmony, consciousness, education, spiritual education, patriotism, friendship, tolerance, humanity, world knowledge.

Киришүү. Тарбиялануучуну жамааттык мамилелердин системасына аралаштыруу татаал, бир жактуу эмес, айрым учурларда карама-каршылыктуу да, эң негизгиси – өтө индивидуалдуу. Окуучулар – жамааттын келечектеги мүчөлөрү бири-биринен ден соолугу, туруш-турпаты, мүнөзүнүн белгилери, адамга жакындыгы, билимдери, көндүмдөрү, кыскасы, көптөгөн башка белгилери жана сапаттары боюнча айырмаланат, ошондуктан алар жамааттык мамилелер системасына ар түрдүү киришет, жамаатка өздөрүнүн таасирлерин тийгишишет.

Жамааттык мамилелердин системасындагы инсандын абалы, негизинен, анын индивидуалдуу социалдык тажрыйбасына көз каранды болот. Мына ушул тажрыйба ой жүгүртүүсүнүн мүнөзүн, баалуулуктар ориентациясынын системасын, инсандын жүрүм-турум сызыгын аныктайт. Ал жамаатта калыптанган жүрүм-турум тради-

цияларына, баалуулуктары жөнүндөгү көз караштарына, ой жүгүртүүлөргө туура келиши да, туура келбей калышы да мүмкүн. Жамааттагы калыптанып калган көз караштарга окуучунун көз карашы туура келип калса, жамааттык мамилелердин системасына инсандын аралашышы бир топ жеңил болот. Окуучунун тажрыйбасы башка болгон учурларда (жарды, же тескерисинче, жамааттын социалдык турмуш тажрыйбасынан бай) анын өз теңтуштары менен мамиле түзүүсү бир топ татаал болот. Өзгөчө анын социалдык тажрыйбасы жамаатта кабыл алынган баалуулуктарга карама-каршы келсе, анын абалы өтө оор болот. Жүрүм-турум сызыгынын, турмушка көз карашынын карама-каршы келип кагылышы, адатта, ар түрдүү, күтүлбөгөн натыйжаларга алып барышы ыктымал.

Инсан менен жамааттын мамилелеринин кандай болушу инсандын өзүнүн сапатына гана эмес, жамаатка да көз каранды болот. Тажрыйба ырастагандай, жамаат өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жетишсе, традицияга, коомдук пикирге, өзүн өзү башкаруунун кадыр-баркына таянса, анда ал таасир этүүчү күчкө айланып, инсан менен мамиледе жагымдуу жагдай түзүлөт. Мындай жамаат өзүнө кирген мүчөлөр менен нормалдуу мамилени жеңил эле түзө алат.

Ар бир адам чоң же аз энергия менен жамаатта өз ордун табууга, жагымдуу абалды ээлөөгө умтулат, бирок баары эле буга жетише бербейт: субъективдүү жана объективдүү себептер тоскоол болот. Ар бир эле окуучу өзүнүн жаратылыш тартуулаган мүмкүнчүлүктөрүнө карай көзгө илинерлик ийгиликтерге жетише бербейт, тартынчаактыгын жеңе албайт, өзүнүн баалуулуктар жөнүндөгү ориентациясын жамаатка ыңгайлашып, сын көз менен карап өзгөртө албайт. Өзгөчө башталгыч класстын окуучуларына өтө кыйын болот, аларда али өзүн өзү андап-сезүүсү жана өзүнө өзү баа берүүсү, жамааттын, жолдошторунун өзүнө болгон мамилесин туура баа берип баалоо ыкмасы калыптана элек болот, ошондуктан жамааттан өзүнүн жолдошторунун көңүл буруусун жараткан ордун табуу кыйынга

турат. Объективдүү себептерге: окуучунун жамааттагы социалдык ролунун диапозонунун тардыгы жана иш-аракеттеринин бир жактуулугу; жамааттын мүчөлөрүнүн карым-катышын уюштуруунун формаларынын коендой окшоштугу жана мазмунунун жардылыгы, бири-бирин түшүнүү маданиятынын жетишсиздиги, жолдошунун жакшы жана кызыктуу жагын көрө билбегендиги кирет.

Изилдөөнүн максаты. «Манас» эпосун окутуунун жалпы билим берүүдөгү ордун, натыйжалуулугун аныктоо аркылуу билим берүү деңгээлин тереңдетүү, билим сапатын жогорулатуу.

Изилдөөнүн методу: «Манас» эпосун орто мектептерде окутуудагы эпостогу окуяларга байланыштуу эпизоддорду окуп-үйрөнүү, талдоо, «себеп-натыйжа» байланыштарын иликтөө, окуянын жүрүшүндө түзүлгөн жагдайларды бири-бирине салыштыруу, конкреттештирүү, синтездөө методдору аркылуу ишке ашырылды.

Негизги мазмуну. Илимий изилдөөлөрдө инсан менен жамааттын мамилелеринин өнүгүшүнүн кеңири тараган үч моделин бөлүп көрсөтүп жүрүшөт: 1) инсан жамаатка баш иет (конформизм); 2) инсан менен жамаат оптималдуу мамиледе болушат (гармония); 3) инсанды жамаат өзүнө баш ийдирет (нонконформизм). Мына ушул жалпы моделдерден өз ара мамилелердин көптөгөн сызыкчалары пайда болот, мисалы: коллектив инсанды жерийт, инсан жамаатты жерийт, бири-бирине тийишпөө принциби аркылуу бирге болот ж.б.

Биринчи модель боюнча, инсан жамааттын талаптарына өз эрки жана каалоосу менен баш иет, жамаатты өзүнө караганда артыкчылык кылуучу күч катары тааныйт, же жамаатка сыртынан формалдуу эле баш ийген түр көрсөтүп, өзүнүн көз каранды эместигин жана индивидуалдуулугун сактап калууга аракет кылат. Эгер жамаатка чындап кирүүнү кааласа, инсан жамааттын баалуулуктарын тааныйт, аларды кабыл алат. Жамаат инсанды толук өзүнө «сиңирип» алат. Мына ушул жерде эпостун өзөк окуяларындагы Манастын балалык кезин-

деги 1-эрдигин мисалга алсак болот. Анда Алтайдан калмактар куру намыска алдырып, алтайлык манжулардын айылын талап, тыптыйпыл кылып, олжолоп кетмек болгондо Манжу калмактарынын өкүлү (1-модель боюнча) өлгөн Коруктун бала хан Шакум Жакыпка келип:

Алтайлык түпкө жетти – деп,
Айлымды талап кетти – деп,
Аксакал Жакып баатыр – деп,
Алтайлыктан кол келип.

Айлымды талап жатыр – деп, жардам сурап керек болсо:

Короо, барып коюп,

Коңшулаш тууган болсок – деп жалынып, жамаатташ тууган-урук дос болууну сунуш кылып өтүнүүсү конфоролизм болгондугун көрөбүз. Ал эми 2-модель боюнча инсан менен бир жамааттын экинчи жамаат менен оптималдуу мамиледе болушуна «Манас» эпосунун өзөк окуяларындагы Манастын балалык кезиндеги эрдиктеринин бири Кытай Нескара Мангуларды (Алтайдагы) басып кирип, талап-тоноп, мал-мүлкүн олжолоп кетип жатканда Манас баш болгон кыргыздар жардамга келип, Нескараны жеңип, олжолоп кетип бара жаткан мал-мүлкү менен кошо кыз-келиндерин кайтарып беришкенде Мангулуктардын билерман аксакалдары Үйжүн, Үмөт, Жайсаңбайлар, Жакып баш болгон кыргыздарга:

Аксакал алаканыда,
Абийир берсин баарыңа.
Жутсаң жумурундабыз,
Журт болуш мындан да артык

Эл кылыңыз бизди да – дешет. Ошондон кийин мангулар кыргыздардын ичинде бир уруу түзүп жашап калышат.

«Кан Манас жоолашкан элге, алар баскынчылык менен арам ойдо кол салышса да, алар жеңилүү ызасын тартып, талкаланып бараткан кезде, душмандар туура ниетте жөрөлгөлүү иш-аракет жасашып, жан соога өтүнүчү менен кайрылышса, Манас мыкты чоролору менен акыл кеңеш куруп, душманга адамгерчилик мамилесин көрсөтүп, алардын өтүнүчүн кабыл алган жана аларды туура жолго салуунун камын көргөн»

[7, 70-б.]. 3-модель боюнча жамаат инсанды өзүнө баш ийдирет.

Үчилтиктин сюжетинде ар дайым башка мүшкүл иш түшкөндө, же Манас Ала-Тоону душмандардан бошотууга аттанганда чогулган 600 миң колдун ичинде калмактардан Мунар кан, Кара-Кыш шаарынан Буурчак, Джалатан шаарынан Кастын, Уйгурлардан Бегиш, Көгүш, Төлөк, Казактардан Айдаркандар катышууга камынып, кандыкты Айдарканга бериши достуктун туу чокусу, ынтымактын бекем белгиси катары таанылат. Ушунда калың жамаат башка мүшкүл түшкөндө бул уруулардын бир жакадан баш, бир женден кол чыгарып келгендигин Кытай баатыр Догондун аскерлерин жеңип, өзүлөрүнө баш ийдиргендигинен же Кошой менен Жолойдун күрөшүнөн кийин кытайлардын Манас баштаган жамаатка баш ийип кечирим сурашкандыгынан көрүүгө болот [1]. Мындай мезгилде инсандын жамаатка, анын нормалары менен баалуулуктарына ыңгайланышуусунун мотивдери – ар түрдүү. Эгерде дагы мектеп турмушуна кайрылсак, биздин мектептерде кеңири тараган мотив бул кереги жок жана ашыкча татаалдыктардан, жамандыктардан алыс болуу, өзүнүн жаманатты болуусунан коркуу. Мындай учурларда окуучу жамааттын нормалары менен баалуулуктарын сыртынан гана кабыл алып, жамаатта кабыл алынган сөздөрдү гана сүйлөп коет. Бирок мектеп жамаатынан сырткаркы учурларда өзүнүн мурда калыптанган социалдык тажрыйбасына карай ой жүгүртөт. Мындай жүрүм-турум убактылуу, өтмө, а түгүл туруктуу болуп калышы да ыктымал.

Жамаатка каршы ачык каршылык – мектептерде сейрек учурайт. Окуучулар өтө эле принципалдуу эмес маселелер боюнча өтө сейрек каршы чыгышат. Өзүн өзү коргоо үстөмдүк кылат. Инсанды сындырган жамаат ага карата жандармдын ролун аткарып калат. Бул тарбиялоого болгон гумандуу мамилени жокко чыгарат, мындай учурларда педагог жамаат менен инсандын мамилесин жакшыртуу жолдорун издөөсү керек [2].

Инсан менен жамааттын мамилелеринин типтүү варианты – бул бири-бирине ыңгай-

лашып жашоо. Мында инсан менен жамаат «жамаат» деп аталуу үчүн формалдуу гана мамилелерде болушат. Көп учурларда жамаатта баалуулуктардын эки системасы, моралдык чыңалуунун эки талаасы өкүм сүрөт, педагогдордун уюштуруучулук аракети менен окуучулардын ортосундагы иш-аракетте позитивдүү мамиле түзүлөт, ал эми уюштурулбаган учурларда терс мамиле орун алат. Бул окуучу жамаатта өзүнүн индивидуалдуулугун көрсөтө албай, өзүнө таңууланган ролду аткарган учурларда орун алат. Ролдордун диапозонун кеңиткен учурларда окуучу өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жамаатта көрсөтө алат. Мындай шартта анын жамаат менен мамилеси жагымдуу болот.

Инсан менен жамааттын идеалдуу мамилесинин модели – бул гармония. Мындай шартта инсан менен жамааттын ортосунда эч кандай карама-каршылык болбойт, жамааттын ар бир мүчөсү достук мамилелердин болушуна кызыктар болот.

Инсан менен жамааттын өз ара мамилелеринин үчүнчү модели инсан жамаатты өзүнө баш ийдирген учурлары өтө эле сейрек учурайт.

Тарбиялоо процесси бир бүтүн педагогикалык процесстеги принциптер жана мыйзам ченемдүүлүктөр менен мүнөздөлөт, болгону өзүнүн спецификасына ээ. Тарбия мыйзам ченемдүүлүгүнүн өзгөчөлүгү бул педагогикалык процесстеги адамдык чен-өлчөмдү түшүнүүнү конкреттештирет. Ар кандай инсан чыныгы тарбиялоонун объектиси боло алат, анткени ал объект болуу менен бирге ошол тарбиянын субъектиси да болуп саналат, бара-бара өзүн өзү тарбиялоого өтөт [4]. Педагогикалык процесстин маңызы мугалим менен окуучунун өз ара биргелешкен аракетинен көрүнөт, мына ушул карым-катыштын натыйжасында мугалимдин да, окуучунун да тажрыйбасы байыйт. Окуучунун инсандыгына мугалимдин дүйнөгө болгон көз карашы өз таасирин тийгизет, мына ошол аркылуу ал жаратылышка, искусствого жана башка адамдар менен өз ара мамилеси калыптанат [3]. Негизи, мугалим – белгилүү бир милдеттер менен эмгектик функцияны алып

жүрүүчү эмес, коомдо олуттуу орунга ээ адам. Ал коомдо дос-жолдош, жардамчы, насаатчы катары кабыл алынат. Бирок, тилекке каршы, мындай мугалимдер ар бир эле мектепте боло бербейт. Я. Корчак: «Азыркы тарбия баланын ыңгайлуу болушун талап кылат. Ар бир кадам сайын аны нейтралдирлөөгө, басынтууга, баланын эрки менен эркиндигин, анын рухун, анын талаптары менен умтулууларын жок кылууга умтулат. Айтканды уккан, тарбиялуу, ыңгайлуу кылып тарбиялоону башкы максат кылышат. Алардын эрксиз, турмушка ыңгайлаша албаган жан болуп чыгарын эч бир ойлошпойт», – деп жазган.

Адамдын өнүгүшү – эки багытты көздөгөн динамикалык процесс. Өсүп жаткан бала курчап турган чөйрөнүн таасиринде болот. Ошол эле учурда өзүнүн көп деңгээлдүү турмуштук чөйрөсүн өзү активдүүлүк менен реструкциялайт. С.Л. Рубиштейн: «Сырткы таасир өнүгүүнүн өзөгүн түзгөн ички шарттар аркылуу гана аракетке келет», – деген принципти негиздеген.

Инсандын иш-аракеттин субъектиси катары мүнөздөмөнү Б.Г. Ананьев: «Инсанга көптөгөн экономикалык, саясий, укуктук, моралдык жана башка таасирлердин тиерин жокко чыгарбайт, инсанды субъект катары үйрөнүү зарылдыгын», – белгилеген. Анын жана анын жолун улантуучулардын субъект жөнүндөгү категориясы иш-аракет категориясы, атап айтканда, эмгек, таанып-билүү жана карым-катыш менен тыгыз байланыштырылат. Иш-аракет процессинде адамдын активдүүлүгү, анын ишмердик табияты, субъективдүү маңызы ачылат, мына ушулар аркылуу ал аң-сезимдүү жана активдүүлүк менен «өзүнүн өнүгүүсү үчүн жагымдуу болгон менчик чөйрөсүн жаратат».

Субъект – предметтик-практикалык иш-аракет менен таанып-билүүнү алып жүрүүчү (демилгечи, чыгармачыл, бөлүштүрүүчү) адам; субъекттин калыптанышы – бул өзүнүн руханий дүйнөсүнө, түрдүк жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болуу менен коштолгон процесс.

Көптөгөн изилдөөлөрдүн жана реалдуу тарбиялык процесстин тажрыйбасы педаго-

гикалык система менен тарбиялоо процессинин натыйжалуулугу тарбиялоонун ачык-айкын мазмуну менен гана эмес (системалардын компоненти же алардын ырааттуулук процесси эмес), көмүскөдөгү, ачык көрүнбөгөн факторлорго да көз каранды болот. Бул жерде жашыруун реалдуулук жөнүндө сөз кылуу – ыктуу.

Адам – социалдык жандык, ал башка адамдар менен карым-катышсыз, коомдон, жамааттан тышкары инсан болуп калыптанышы мүмкүн эмес. Бала ар дайым конкреттүү коомчулукта жана ошол коомчулук аркылуу гана күн кечирет. Өзүнүн жашоосунда баланын өзүн өзү калыптандыруусу толгон-токой башка милдеттер менен катар жалпы жашоонун нормаларын өздөштүрүүнү да көзгө тутат, ал эми бул болсо чоңдор менен балдардын өз ара аракетинин предмети болуп саналат. Өз ара биргелешкен аракеттин талаасы болуп окуялуу жалпылык катары балдар коомчулугу саналат.

Жамаат менен инсандын өз ара аракетин көптөгөн окумуштуулар карашкан. Индивидге группа менен жамааттын тээ мурдатан келе жаткан таасир этүү механизми болуп, «ишендирүү», «жуктуруу», «тууроо» саналат. Мына ушулардын натыйжасында жамаат, академик В.М. Бехтерев белгилегендей, инсанга стимулдаштыруучу таасир тийгизе алат, жамааттын катышуусу аркылуу адамдын булчуң жана психикалык энергиясы жогорулайт, ал күчтүү, баамчыл жанга айланат, эске тутуусу жакшырат; активдештиргени – иш-аракети пассивдүү бала, аныкталган иштин үстүндөгү жолдошторунун аракетин көрүп, өзүнүн дагы ага кызыгуусу ойгонот; басынтуучулугу – мында жамаат баланын иш-аракетине, анын инсандыгына тоскоолдук жаратат, «кээ бир учурларда баланын өзүнө болгон ишенимин жокко чыгарат.» Бирок мындай механизмдер жагдайлык гана мүнөзгө ээ болот да, инсанга жамааттагы иш-аракет менен карым-катыш жагымдуу таасир тийгизет. Мында иш-аракет кызыктуу жана маанилүү, анын максаты – баланын эмоциясын ойготкондой болушу, иш-аракеттеги мотивдери – актуалдуу болушу керек. А.С. Макаренкоун

«Педагогикалык поэмасынан» жамааттын таасири менен инсанды калыптандыруунун мына ушундай үлгүсүн көрө алабыз.

«Мугалимге салттуу маалымат булактарына караганда көбүрөөк маалымат берүүгө мүмкүндүк берген Электрондук жана Интернет ресурстарын колдонуп окутуу эффективдүү инструмент болуп саналат. Аларга, мультимедия, аудио-үн коштоо, видео-визуалдык текст, графика, анимация, диаграммалар кирет. Маалыматты тандоодо окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, психологиялык жактан кабыл алуу деңгээлине жана таанып билүү логикасына ылайык келген ырааттуулукта алышы талап кылынат» [6, 60-б.].

Корутунду. Макалада баяндаманын негизинде төмөндөгү тыянакка келүү мүмкүн: Жамаатта тарбиялануучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун нравалык жактан калыптандыруу механизмдерин В.А. Сухомлинский айткандай: «эгер тарбиялык иштер индивидуалдуу шык-жөндөмүнүн көрүнүшүнө жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзө албаса, окуучунун жамааттын ишинен башка сүйүктүү иши болбосо, жамаат бузулуп-жарылат, эч бир тарбиячы аны сактап кала албайт» [8]. Бул чындык экендиги Т.Е.Конникованын жетекчилигидеги окумуштуулар Т.К.Ахаяндын, З.И. Васильеванын, М.Г. Казанкинанын, Т.И. Мальковскаялардын пикири, аныктамаларына кошулууга болот. Ошондуктан, жамааттын инсанды калыптандырып таасир этүүсүн анын иш-аракетин өзгөчө уюштуруу менен, бир топ татаалдаштырылган максаттын коюлушу, анын мотивдерин өркүндөтүү, ар бир баланын нравалык позициясын калыптандыруу менен байланыштырып, булардын баары чыныгы гуманизм менен жамааттагы мамилеси аркылуу калыптандырыла тургандыгын белгилейбиз. Ошентип, эпостогу жамааттын өзүн өзү уюштуруу мүмкүнчүлүгү жана бири-бирине жардам берүү менен биргелешип аракеттенүү мамилелеринин калыптанышы ар бир окуучунун өзүн өзү өркүндөтүүсүнүн шарты катары таанылат. Мындай иш-аракеттер аркылуу окуучулар өзүн өзү таанып-билүү менен өзүнүн

мүмкүнчүлүктөрүн жүзөгө ашыруунун жаңы тажрыйбаларына ээ болот. Мындан окуучулардын индивидуалдуулугун калыптандырууга кам көргөн мугалим коомчулукта да өнүгүү процессин камсыз кылууга жетишет. Анткени, жамааттык «Мен» окуучуларда жогорудагыларга окшош процесстерди стимулдаштырууга өбөлгө болот [5].

Адабияттар:

1. Байгазиев, С. Балдарга Манас баатыр жөнүндө. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 164 б.
2. Исаков Б. Манастын жети осуяты // – Б., 1997.
3. Имаралиева Ж.Р. Манас эпосун окутууда башталгыч класстын окуучуларын ынтымактуулукка жана патриоттуулукка тарбиялоонун жолдору *Международный научный журнал НОТ* No 3 (72), 2021 г. DOI: 10. 54834 / 16945220_2021_3_99
4. Имаралиева Ж.Р. Жаштарды «Манас» эпосундагы идеялар менен тарбиялоонун жолдору XI Эл аралык илимий-практикалык симпозиумдун жыйнагы. – 2022. – 295-299-бб
5. Үкүева, Б. Студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуунун жолдору / Б.Үкүева // – Бишкек: Полиграфбум-ресурсы. – 243-б.
6. Мурзалиева З.К. «Манас» үчилтигин окутуунун заманбап технологиялары // *Известия Кыргызской академии образования*. – Бишкек, 2022. – №2 (57). – С. 58-65.
7. Колдошев М.К. «Манас» эпосунда тартууга келген кыздардын эркин тандоосу – кыргыз гуманизминин символу // *Известия Кыргызской академии образования*. – Бишкек, 2022. – №2 (57). – С. 66-70.
8. Сухомлинский, В.А. Формирование коммунистических убеждений молодого поколения. [Текст] / В.А. Сухомлинский. – М., 1961.

*Рецензиялаган:
Рысбаев С.К.,
КББАнын мүчө-корреспонденти,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*